

А.С.Чайковський (Київ)

**З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ РОЗВІДКИ
ТА РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ (1941 - 1945 рр.)**

Таємна війна, крім її загальновідомих цілей і завдань, способів і методів ведення, історично супроводжується різними хитрощами та маскуванням. Останнє рівною мірою притаманне як "благородній розвідці", так і "нищому шпигунству". Багато хто чув знамениту легенду про троянського коня. 10 років безуспішної облоги греками Трої і лише один хитрий хід, підказаний Одисеєм, приніс їм очікуваний успіх. Воєначальник древності карфагенець Ганнібал, який неодноразово перемагав римські армії протягом II-ої Пунічної війни (218 - 201 рр. до н.е.), успіхом був зобов'язаний не тільки собі як талановитому полководцю, але багато в чому шпигунам і наглядчачам. Натягнувши перуку і начепивши фальшиву бороду, він сам іноді проникав у римський стан¹.

Маскування агентів з часом стало дедалі частіше використовуватися не тільки з воєнною метою, але й у боротьбі зі злочинністю. Історії відомо багато прикладів, коли для одержання бажаних результатів правоохоронні й каральні органи застосовували його у все ширших масштабах.

"Маса всіляких злочинів вчиняється щоденно у нас в Росії", - писав свого часу колишній начальник харківської розшукової поліції В. фон Ланге. Розповідаючи про пошук і затримання одного зі злочинців, він згадував: "...Переодягнувшись у костюм чорнороба, я вимадав собі чорним порошком обличчя, шию і руки, щоб бути схожим на робітника-вугільника, і, взявши револьвер, попрямував у нічліжний притулок..."².

Особливої ваги набула розвідка й контррозвідка під час Другої світової війни і насамперед на радянсько-німецькому фронті.

"Цілком таємно. Циркулярно.

Народним комісарам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам НКВС країв і областей, - інформував у січні 1942 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Богдан Кобулов. - Направляємо для орієнтування випуску із запитальника німецької розвідки для агентури, яка закидається в тиллові райони Радянського Союзу, захопленого при розгромі однієї з частин німецької армії. В процесі щоденної агентурно-оперативної роботи з виявлення шпигунської мережі противника оперативному складу органів НКВС необхідно мати на увазі цей документ і осіб, які виявили інтерес до викладених у ньому питань, брати в активну агентурну розробку"³.

Інтерес нацистських спецслужб був різноспрямованим: мобілізаційні можливості країни; робота військової промисловості, зокрема, чи здатна вона постачати Червоній армії озброєння й спорядження і в якій кількості, її вузькі місця; ефективність праці евакуйованих заводів і фабрик; становище з харчуванням робітників; запаси вугілля, коксу і заліза на Уралі та в Кузнецькому басейні, нафти між Волгою і Східним Сибіром та ін. Особливим пунктом вважались питання про можливість ведення СРСР хімічної війни, а саме: потужність підприємств хімічної промисловості; чи достатньо захищені радянські війська від застосування отруйних речовин; чи можливе застосування останніх з їх боку і т.п.⁴

Для виконання цих та інших завдань спеціальні органи Німеччини та її союзників направили в глибокий тил нашої країни і прифронтову смугу десятки диверсійно-розвідувальних груп і сотні агентів-одинаків. Їх кількість у 1941 р. порівняно з 1939 р. зросла в 14 разів. У реальному обчисленні це становило кілька тисяч чоловік. Основи підривної роботи забезпечувала розвідувально-контррозвідувальна служба вермахту - абвер.

Серед інших спецслужб і каральних органів, які діяли в армії і на окупованій території, в т.ч. України, знаходились також "Цепелін", "Зондерштаб Росія", відділи військової розвідки при штабах частин і з'єднань "І Ц", групи фронтового гестапо в особі таємної польової поліції (ГПФ), команди поліції безпеки і СД, загони польової жандармерії та багато інших⁵.

Залежно від ситуації вони застосовували як загальні, так і специфічні форми й методи шпигунства і диверсій, добирали виконавців, визначали райони їх дислокації, ставили ті чи інші завдання. Головним залишалось одне: завдати максимально більших втрат противнику.

У нашій розповіді ми зупинимося лише на одному напрямі їх діяльності - масуванні, тобто використанні радянської військової і спеціальної форми, підробних документів, нагород, морально-психологічній підготовці агентів тощо. Дані виверти з часом не стали великою таємницею для НКВС, його особливих відділів, а пізніше - органів НКДБ і "Смершу".

Загальні атрибути маскуванню "довіrenих осіб" ворога (національність, мова, одяг тощо) диктувалися районом дій, які намічались, наявністю чи відсутністю на території воєнного стану, складом населення, багатьма іншими факторами. В глибокий тил вони вирушали з певною легендою, під виглядом біженців, евакуйованих або спеціалістів. Відповідною була й екіпіровка. Інша ситуація складалась у прифронтових смугах. Повагу спецслужб тут мала форма НКВС, працівників міліції, пожежників, залізничників, командирів і молодшого начскладу армії та флоту, співробітників НКДБ і "Смершу".

Для особливо цінних агентів перевага віддавалася форменному одягу НКВС - НКДБ. Поява їх у відповідному вбранні, на думку ворожих розвідцентрів, і, треба зазначити, не безпідставну, повинна була викликати у населення, військових патрулів, представників військових підрозділів охорони тилу, територіальних правоохоронних структур якщо не повагу, то відповідну довіру. Військова форма, найчастіше польова командирська, використовувалася для дій поблизу лінії фронту. Мотивація полягала в тому, що агенти і диверсанти прагнули нічим не виділятися серед маси військово-службовців, які направлялися на передову, в тил на переформування, в медсанбат у зв'язку з пораненням та ін. Прикриттям служили розпорядження про відрядження з метою виконувати нібито завдання трофейних, саперних, санітарних та інших команд.

Розвідцентри пильно стежили за всіма змінами в радянському форменному одязі, спорядженні та озброєнні, натаскували своїх підопічних у знанні військових та спеціальних статутів, насамперед внутрішнього, караульного, дисциплінарного й стройового. Скрупульозність і педантичність німців іноді з ними ж недобре жартували. Так, взимку 1942 р. у прифронтовій смузі Брянського фронту відділення, що входило до складу військ з охорони тилу, затримало п'ятьох осіб. Вони мали повну екіпіровку фронтового бійця - фляги, протигазу, саперні лопатки, озброєння й спорядження. "Парад" їх і підвів, їх затримали, запідозривши в дезертирстві. Як виявилось, марно. Фляги й протигазні коробки "червоноармійців" були заповнені вибухівкою. У речових мішках виявили детонатори, гранати, боеприпаси, інші речі диверсантів⁶.

Німці вдавалися й до інших прийомів. На одному з великих залізничних вузлів України всі, в тому числі й охорона, звикли до щоденної появи в брудному одязі зі скуйовдженим волоссям божевільної жінки. Нещасна шукала серед солдатів свого загиблого сина. Невідомо, скільки б тривали її "пошуки", якби не пильність одного з контррозвідників. Він помітив таку особливість: божевільні очі ставали уважними при проходженні літерних військових ешелонів. Решта була справою техніки. "Божевільна" виявилася німецьким резидентом, якого давно розшукували, до того ж ... чоловіком.

Даний спосіб маскуванню, судячи з усього, фронтовим абверівським командам сподобався. Широке його застосування їх і підвело. Адже чужий досвід також вивчався. Генерал-майор запасу К.Ф.Фірсанов (колишній начальник Орловського обласного управління НКВС) згадував: "Місто Єлец, де, крім цивільних установ, розташовувалося багато військових штабів і складів, дуже цікавило німецьку розвідку, і вона не раз намагалася закинути до нас своїх шпигунів. Тут з'явився зовні безневинний, ненормальний чоловік. Брудний, зодягнутий у розірвану сорочку й щось таке, що віддалено нагадувало брюки, бубонячи собі під ніс, він вештався по місту з виглядом найповнішої байдужості. Міг з явним задоволенням йти посеред шляху по коліно в багнюці, хоч поруч був тротуар. "Контужений" - визначили жалісливі городяни. Однак наші чекісти встановили за ним нагляд. Виявилось, що цей "контужений" направлений німцями для збору даних про війська і штаби в районі Єльця та його околицях..."⁷.

Важливе місце в екіпіровці агентів і диверсантів займали радянські знаки доблесті. В перший період Великої Вітчизняної війни кількість нагороджених, навіть тих, хто тривалий час перебував у діючій армії, була невеликою. Медаль, а тим більше орден на грудях, свідомо і підсвідомо викликали в оточуючих повагу. Невипадково полювання за нагородами з боку ворога стало планомірним. Спеціальні команди забирали їх у вбитих, поранених, а також у полонених.

Створюючи вивідувачам "героїчний образ", нацистські розвідоргани стали чіпляти їм, замість справжніх нагород, підробки. Останнє пояснювалося двома причинами: відсутністю достатньої кількості орденів та медалей, а найголовніше тим, що в них були дорогоцінні метали. Так, медалі "XX років Робітничо-Селянської Червоної Армії", "За відвагу", "За бойові заслуги", орден Червоної Зірки, Слави III ст. були срібними. При виготовленні орденів Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни і Слави I та II ст. використовувалися платина, золото і позолочене срібло. Дорогоцінних металів (платина, золото) в ордені Леніна було 45,5 г, Червоної Зірки (срібло) - 37,6 г, медалях "За відвагу", "За бойові заслуги" (срібло) - відповідно 29,2 та 21,68 г.

З огляду на це спеціалісти з абвера і СД вирішили самі налагодити виробництво радянських нагород. Виняток робився тільки для особливо надійних кадрів - їм видавались оригінали. Наприклад, агенту Шилу, якого під виглядом "майора" "Смершу" Таврина направили в Москву для здійснення терористичного акту проти радянського керівництва, на груди начепили Золоту Зірку Героя, орден Леніна, інші високі нагороди СРСР.

У гітлерівській Німеччині, особливо на завершальному етапі війни, було досить "легке" ставлення до виготовлення й власних відзнак. Перемагали розважливість і практицизм. Перетворені за бажанням Гітлера з нагород територіальних, удільних держав на загальнонаціональні, маючи в основі зовнішнього оформлення символіку (атрибутику) нацистів (свастику, червоний, білий і чорний кольори), нагороди і нагороджувальна система Німеччини до початку Другої світової війни в цілому дістали завершеного вигляду. Найвищою військовою нагородою рейху вважався лицарський хрест (носився на шії на спеціальній стрічці), з чотирма його різновидами: з дубовими листками; дубовими листками і мечами; дубовими листками, мечами і діамантами; золотими дубовими листками, мечами і діамантами.

Складався хрест з трьох частин: залізної основи, лицьової і зовнішньої рамок. Власне оправа була срібною, а пізніше - з так званого "німецького срібла", тобто сплаву міді, цинку та нікелю. В кінці війни чимало хрестів містили лише цинк. Основа ордену виготовлялася з чистого заліза, а для нагородження моряків, які перебували в умовах морського клімату, - з чорної латуні. Що ж до більш високих ступенів нагород, то загальна вага їх додаткової конструкції (спеціальна застібка над хрестом - золоті дубові листки, мечі, діаманти) дорівнювала лише 2,7 карата, близько 8 г золота або 18 г позолоченого срібла. Враховуючи, що кількість нагороджених останніми орденами чотирьох ступенів становила трохи більше тисячі чоловік (від загального числа нагороджених лицарським хрестом 8,5 тис.), витрати дорогоцінних металів були незначними.

Ще простіше виготовлялися інші нагороди - Німецький хрест ("Східна зірка"), Іспанський хрест тощо. В їх основі - бронза, мідь і "німецьке срібло".

І зовсім примітивно робили медалі і нагрудні (нарукавні) знаки. Основа цих нагород у більшості була пустотілою, штампувалися вони з металевого листа. Лише інколи їх виготовляли з бронзи і навіть позолоченими або посрібленими.

Але були й винятки. Так, нагрудний знак "За участь у рукопашному бою" мав два варіанти - бронзовий і золотий. Якщо перший виготовлявся з цинку

або алюмінію, то другий - з томпаку. Кавалерами золотої версії стали Гітлер, Гімлер і Гудеріан.

Досвід німецьких спецслужб з підроблення радянських нагород і документів без уваги не залишився. Вивчав його оперативно-технічний відділ "Б" НКДБ СРСР, який спеціалізувався також на експертизі почерків, здійсненні радіорозвідки, контррозвідки та ін. Тут же виготовлялися документи для радянських розвідників-диверсантів, зокрема М.І.Кузнецова, що діяв в окупованих районах Західної України під виглядом обер-лейтенанта (капітана) Пауля Зібберта⁸.

У липні 1944 р. під загальноприйнятим грифом "Цілком таємно" нарком держбезпеки СРСР комісар ДБ 1-го рангу В.Меркулов затвердив "Матеріали з розпізнання підробних орденів і медалей СРСР, які виготовляються німецькою розвідкою". Документ у вигляді збірника був надісланий на адресу наркомів держбезпеки і внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальників крайових і обласних управлінь НКДБ і НКВС, управлінь контррозвідки "Смершу" НКО СРСР, інших спеціальних органів. Зберігати його мали у вогнетривкій шафі, видавати на руки керівному й оперативному складу, співробітникам, які безпосередньо перевіряли документи, під розписку із занесенням у спеціальний журнал видачі. При загрозі захоплення противником збірник повинен бути знищений і складений відповідний акт.

У документі зазначалося: "Німецька розвідка засилає в наш тил свою агентуру під виглядом командирів і бійців Червоної армії, забезпечуючи цю агентуру для її прикриття відповідною формою, фіктивними документами, а в ряді випадків підробними орденами та медалями СРСР. На сьогодні завершено вивчення відібраних у німецької агентури орденів і медалей... Виявилось, що у своїй більшості вони є не справжніми, а підробленими. Ознаки підробних нагород можуть бути відносно легко встановлені, що дає додаткові можливості щодо перевірки осіб, які підозрюються в належності до німецької розвідки, і в справі викриття ворожої агентури..."⁹.

Тут же наводились ознаки підробки таких орденів, як орден Леніна, Червоної Зірки, медалей "За відвагу", "За бойові заслуги", "За оборону Сталінграда" з колодками для стрічок, які найчастіше вилучались у агентів і диверсантів. При вилученні нагород перевірку рекомендувалося здійснювати за ознаками, наведеними у збірнику, причому увагу звертати на основні особливості, а потім розглядати другорядні. "Відносно кожного ордена і медалі, - підкреслювалося в документі, - наведено опис справжніх і, паралельно, підробних зразків, причому для полегшення розпізнавання підробки виділено ознаки фіктивних зразків, які найлегше виявляються"¹⁰.

Як же виглядали підробні нагороди? Орден Леніна виготовлявся з позолоченого срібла. Кріпильний механізм не відповідав оригіналу. Червона емаль (на прапорі) і платинове погруддя (сірий колір) різнилися від оригіналу як за якістю, так і за відтінком. Основними ж ознаками були: літери у слові "Ленін" - ширші, загорнутий кінець прапора більше і значно пологіше загнутий; кінці колосків довші; погруддя за малюнком відрізнялося від оригіналу (плечі, вухо, ніс, борідка, борти піджака, краватка); обідок навколо нього був покритий сірою емаллю (на оригіналі - червоною).

Підробна (посріблена) Червона Зірка (вагою 26 - 27,5 г) штампувалася з міді з невеликим додаванням цинку. Крім недоробок, що і в ордені Леніна (кріпильний механізм, колір емалі та ін.), відмінності були у фігурі червоноармійця з гвинтівкою. Абверівці (а підробки, судячи з усього, були їх роботою) замість чобіт одягли його в черевики. Коліно правої ноги мало досить сильний нахил, а приклад гвинтівки був значно більшим. Кисть правої руки практично не видно. Розрахунок був простим: хто у фронтових умовах при-

дивлятиметься до борідки чи краватки Леніна або до взуття червоноармійця?

Підробні медалі "За відвагу" та "За бойові заслуги" (штамповка) містили той же метал, що й Червона Зірка. Їх вага коливалася від 17 до 22 г. Щоб надати їм такого вигляду, ніби вони побували в боях, їх злегка заоксидували. В деяких випадках останній факт був однією з причин провалу агентів: від носіння срібло на випуклих місцях стиралося й проявлялися жовті місця.

Недбалим було і виготовлення не тільки самих орденів та медалей, а й колодок, стрічок. Вони не відповідали стандарту монетного двору, порушувалася технологія, колір і склад матеріалів. Розбіжності видно і в зображеннях на лицьових сторонах нагород танка і літаків (медалі "За відвагу"), гвинтівки й шаблі ("За бойові заслуги"). В обох випадках обідки були значно ширшими, ніж в оригіналах, порушувався розмір шрифту написів, відрізнялася червона емаль в аббревіатурі СРСР. З усіх фальшивок медалі "За оборону Сталінграда", можливо, найбільш достовірні. Як і оригінал, вона виготовлялася з латуні з додаванням міді.

І все ж основна небезпека для ворожих лазутчиків містилася в підробних документах, які вони не раз змушені були пред'являти при перевірках. Даний процес в умовах війни детально показаний у відомій документальній праці В. Богомолова "В августі сорок четвертого" ("Момент истины"). Досвід оперативної роботи, помножений на вміння використати психологічні прийоми, дали можливість, як впливає з книги, обеззброїти не тільки диверсійно-розвідувальну групу ворога, але й добре законспіровану агентурну мережу.

Кожний військовозобов'язаний, особливо за межами військової частини, повинен був мати досить велику кількість різних документів. Офіцери - посвідчення особи, рядові, сержанти, старшини - червоноармійську книжку, а також розпорядження про відрядження або відпускний квиток; вимоги на військові перевезення; довідки медичних закладів (після поранення); речову книжку; партійний (комсомольський) квиток і т.д. і т.п. В агентів, згідно з легендою, вони мали відповідати датам у часі видачі, мати підписи посадових осіб, позначки комендатур, печаті, штампи та ін.

В 1941-1942 рр. в умовах відступу армії, величезної маси біженців, евакуйованих та з інших причин надійно захистити тил країни від проникнення диверсантів і шпигунів не вдалося. Не вистачало й досвіду оперативної роботи. Ситуація ускладнювалась і тією обставиною, що посвідчення особи офіцерського складу армії і флоту були виготовлені в десятках друкарень, мали різні розміри, колір обкладинок, якість паперу тощо. Подібне спостерігалось і з документами співробітників НКВС, міліції, інших відомств і установ. Налагодити дійовий контроль у цих умовах було дуже складно. Підробні документи вилучалися й вивчалися лише після затримки агентів. Випадки знешкодження ворога суто з цієї причини були одиничними.

Становище змінилося в 1943 р. Відповідні контролюючі підрозділи набули досвіду, здійснили централізований обмін на нові зразки єдиного типу посвідчень особи і червоноармійських книжок, посилювався контроль.

Не залишився осторонь подій і згадуваний відділ "Б". У травні 1943 р. у світ вийшов перший збірник "Матеріали з розпізнання підробних документів". У ньому було зроблено спробу систематизувати виверти противника в справі виготовлення фіктивних документів, їх основні ознаки, особливості та ін. Увага акцентувалася на головних відхиленнях від оригіналу. Враховуючи, що різновид останніх, як уже згадувалося, був надто великим, запам'ятати всі тонкощі підробок навіть досвідченим оперативникам було важко. Не випадково НКДБ в одній з орієнтировок (грудень 1943 р.) зазначав: "...Слід сказати, що відносно деяких видів документів і, зокрема, військових

(посвідчення особи начскладу, розпорядження про відрядження тощо) німецька розвідка більш широко, ніж досі, використовувала недолік нашого документального господарства, який полягав у відсутності централізації виготовлення бланків найважливіших документів і призводив до наявності величезної кількості різновидів одного й того ж документа, що значно обмежує можливість оперативної перевірки з метою встановлення їхньої справжності. За останні місяці серед документів, відібраних у засланих в наш тил німецьких агентів, встановлено, наприклад, понад 30 різновидів бланків розпорядження про відрядження, причому значна їх частина виготовлена не шляхом фотомеханічного копіювання справжніх зразків, а надрукована за зовсім довільною формою набірним шрифтом. З цієї причини відпадають багато спільних ознак фотомеханічного копіювання документів (зайві штрихи і цятки, спотворення літер і т.п.), які, звичайно, використовуються як ознаки підробки. При відсутності ж обліку всіх різновидів справжніх бланків, які виготовляються нашими друкарнями, зіставлення бланків за спільною їх формою вкрай утруднене і в багатьох випадках неможливе"¹¹.

Констатувалося, що, незважаючи на прорахунки, "досвід застосування першого випуску збірника... оперативними працівниками показав, що він є дійсно корисним допоміжним посібником при перевірці документів. Вміщений у ньому матеріал виявився цілком достатнім для того, щоб з більшою вірогідністю відповісти на питання про те, чи походять досліджувані в кожному конкретному випадку документи від німецької розвідки. Це було, зокрема, перевірено нами в більш ніж 100 випадках аналізу документів у затриманих агентів. У переважній більшості серед них обов'язково знаходились один або кілька описаних у першому збірнику... Доцільність випуску таких збірників підтверджується і тим фактом, що відзначено випадки затримання німецької агентури виключно шляхом перевірки документів з використанням даних, наведених у збірнику"¹².

Один з таких випадків, за участю старшого лейтенанта П.Д.Бабикова (офіцер особливого відділу штабу фронту) і помічника коменданта штабу старшого лейтенанта М.І.Іванова, стався в 1943 р. на Ленінградському фронті. Був затриманий зодягнутий у форму лейтенанта Червоної армії диверсант абверкоманди 204 якийсь І.Савенков, завдання якого полягало в здійсненні теракту проти командуючого військами фронту генерал-полковника Л.Говорова. Подіям передувала розмова, яка відбулася незадовго перед тим між офіцерами:

"- Оскільки ви, Миколо Івановичу, - сказав Бабиков, - відповідаєте за видачу перепусток до приміщення штабу, я хотів би звернути вашу увагу на цей документ.

Він показав Іванову посвідчення особи начскладу РСЧА.

- Що ви можете сказати про нього?

Помічник коменданта уважно роздивився посвідчення:

- Документ як документ.

- А однак він відібраний у засланоного на літаку гітлерівського шпигуна. І, виходячи з наявних ознак, виготовлений німецькою розвідкою.

- Вправно зроблено! - вихопилося в Іванова. Діставши з кишені своє посвідчення, він почав звіряти кожне слово з текстом фіктивного документа.

- Як дві краплі води. Ніякої різниці...

- А різниця, проте, є, - сказав Бабиков. - Ось подивіться: на цій сторінці декілька пунктирних ліній, на другій знизу відсутня одна крапка. А на звороті в третьому рядку не відбилася нижня рисочка у літері "Д".

- Згоден, але відразу цих дрібниць і не помітиш.

- Саме на них і потрібно звертати особливу увагу..."

28 травня під час несення служби до Іванова звернувся молодий високий лейтенант з проханням терміново пропустити його до командуючого фронтом, оскільки у нього є надзвичайно важливі розвідувальні дані. Пообіцявши доповісти ад'ютанту командуючого, він попросив лейтенанта пред'явити документи. При ознайомленні і виявилися ознаки підробки, про які напередодні розповідав контррозвідник. У затриманого вилучили "джентльменський" набір диверсанта, у т.ч. в потаємній кишені другий пістолет. У ході розслідування стало відомо: здавшись добровільно в полон, Савенков пройшов індивідуальну підготовку при абверкоманді для виконання спеціальних завдань, в основу яких було покладено індивідуальний терор¹³.

Вивчення підробних документів і пошук контрзаходів проти акцій спецслужб ворога тривали. У вересні 1943 р. вийшов другий аналогічний збірник. Він був присвячений опису печаток та штампів, які використовувалися противником для "освячення" тих же фальшивок. Його матеріали відіграли значну роль у справі пошуку та обеззброєння агентури. Незабаром був виданий третій том. "З часу випуску першого збірника, - зазначали його автори, - пройшло 6 місяців. За цей період накопичилися нові відомості як щодо змін у характері й різновидах підробних документів, які виготовляються німецькою розвідкою, так і стосовно практичного досвіду роботи зі збірником з контролю документів. Ці дані доцільно систематизувати й описати...

Зміни в характері і різновидах підробних документів... для документного оформлення агентури, яку засилають у наш тил, зводяться в основному до такого:

1. Збільшення кількості різновидів одного й того ж документа.
2. Поява нових фіктивних документів.
3. Зникнення з ужитку деяких, описаних у першому збірнику, різновидів фіктивних документів.
4. Деякі якісні зміни у виготовленні німецькою розвідкою підробних документів.

Всі ці моменти будуть більш детально описані у відповідних розділах даного збірника...

Практика роботи зі збірниками показала також, що при описі підробних документів доцільно виділити основні відмінні ознаки, на які контролер (оперативник) повинен звернути увагу під час перевірки документів у першу чергу.

Виділення основної ознаки для кожного документа тим необхідніше, що при більшій кількості різновидів підробок утримати в пам'яті всі відмінні ознаки... дуже важко"¹⁴.

Спецслужби забезпечували агентів фіктивними документами, які були виготовлені не на друкарських бланках, а надруковані на простих листках паперу і навіть рукописні (особливо це стосувалося довідок про поранення та лікування, відпускних свідоцтв тощо). Умовні знаки, інші прикмети втрачали в цьому випадку будь-який сенс. Основними методами визначення підробки став пошук у них логічних помилок, встановлення справжності печаток та штампів. Розвідцентри, які оформляли "липу", для машинопису мали відносно невелику кількість друкарських машинок і осіб, котрі заповнювали підробні документи. Небезспішними були ідентифікація перших і почерку других. Однак ці можливості використовувалися найчастіше за участю відділу "Б".

Через велику кількість інформації, що містилась у збірниках, використовувати їх було непросто. Вирішення проблеми здійснювалося двома шляхами: уніфікацією викривлень в основних фіктивних документах; концентрацією їх в окремому довідковому виданні. На матеріалах кожного із збірників відділ "Б" підготував "Короткі кишенькові довідники з перевірки

документів", які мали всі, хто тією чи іншою мірою був причетний до пошуку агентури, і насамперед співробітники "Смершу", територіальних органів НКДБ і НКВС, військових комендатур та ін. В інструкції до них заступник начальника відділу полковник держбезпеки Палкій, зокрема, зазначав: "Мета довідника - служити посібником для оперативних працівників, які безпосередньо здійснюють контроль документів у поїздах, вокзалах, готелях, на контрольних пунктах і в польових умовах... При перевірці посвідчень особи той, хто перевіряє, крім звичайної загальної перевірки правильності документа, звертає увагу на ті сторінки і місця посвідчення, де подробні бланки посвідчень містять зазначені у збірнику перекручення. При перевірці червоноармійських книжок уважно розглядаються ті їх сторінки і місця, які відзначено в таблиці відмінних ознак..."¹⁵. Особливо підкреслювалося, що обов'язковою попередньою умовою "користування коротким довідником є інструктування оперативників по всіх його виданнях".

Контррозвідувальні заходи НКВС - НКДБ щодо вивчення способів фальсифікації документів і напрацювання відповідних контрзаходів умовно можна поділити на два хронологічних періоди: червень 1941 р. - середина 1943 р. та кінець 1943 р. - травень 1945 р. У ході першого вжиті дії мали досить пасивний характер. З урахуванням зазначених вище складностей та інших об'єктивних причин радянська контррозвідка вимушено обмежувалася вивченням суто "липи" та її характерних особливостей, прорахунків і помилок, притаманних роботі того чи іншого розвідцентру противника. Результати скрупульозно узагальнювалися й аналізувалися. Вони лягали в основу відповідних оглядів, рекомендацій, довідників, використовувалися в оперативному навчанні і практичній роботі.

Ситуація кардинально змінилася в 1943 р. Насамперед було здійснено організаційні заходи з уніфікації основних документів військовослужбовців. Згідно з наказом НКО СРСР № 319 від 16 грудня 1943 р., офіцерському складу армії та флоту, а пізніше особовому складу силових відомств обміняли посвідчення особи. Новий зразок мав єдиний вигляд і був надрукований у централізованому порядку у відомчих друкарнях. Кожне посвідчення мало серійний і порядковий номер (наприклад, серія НД 000 001). Одночасно із заповненням і видачею посвідчення на нього заповнювалися і контрольний листок. Останній, залежно від роду і виду військ, зберігався у відповідному управлінні кадрів. В особливих випадках це давало можливість централізовано і досить швидко перевіряти документ. Подібні кроки з часом були зроблені й стосовно червоноармійських книжок.

Поряд з обміном документів вживалися й далі активні заходи. На етапі підготовки до друку в спеціально обумовлених місцях в них закладалися різні малопомітні рисочки, цяточки, коми (або, навпаки, вони були відсутніми), робилися потовщеними чи більш вузькими деякі літери, змінювався їх нахил, практикувався пропуск нумерації однієї з сторінок та багато іншого.

Використовувалися й такі прийоми, як скріплення сторінок певної серії бланків дротом обумовленого металу, розміру, товщини, змінювалася відстань між скріпками тощо. У структуру паперу, насамперед у колір обкладинок, вносилися досить складні технологічні особливості. Проявлялися вони при розгляді під певним кутом зору. Противник, особливо на перших порах, часто попадався на найпростішому: скріплював подробні документи нежвавючим дротом. А в оригіналах останній часто ржавів.

Кожній серії та групі номерів бланків документів відповідали лише свої, їм притаманні особливості. "З описаних у випуску 1-го збірника "Матеріалів з розпізнання подробних документів" різновидів фіктивних посвідчень особи начскладу ЧА, - писав полковник Палкін, - до теперішнього часу (вересень

1943 р. - *Авт.*) німецька розвідка застосовує такі їх різновиди (за класифікацією НКДБ. - *Авт.*): У-1, У-2, У-3, У-6, У-7, У-8, У-9.

Не зустрічаються більше різновиди У-4 та У-5. Знову з'явилося 9 різновидів посвідчення особи, які описані в даному збірнику під номерами: У-17, У-17 а... (до У-24 включно. - *Авт.*).

В описі кожного документа наведено основну ознаку із збільшеною репродукцією. Додаткові ознаки наведено без малюнка, оскільки вони є допоміжними, і їх зорове запам'ятання зайве. Основні відмінні ознаки для підробних посвідчень особи начскладу ЧА, що застосовуються тепер німецькою розвідкою, підсумовано в такій таблиці¹⁶.

Шифр	Колір обкладинки	Друкарський знак	Основні відмінні ознаки
У-1	Червоний коленкор	Замовлення № 2052 м	Стор. 6, перекручення слова "район" — "рапон"
У-2	Темно-малиновий коленкор	Зам. № 5707-41 р.	Стор. 7, крапки у літери "г" в слові "также"
У-3	Сірий коленкор	Без друк, знака	Стор. 9, дві крапки над літерою "о" в слові "отношение"
У-6	Рожевий картон	Зам. № 2225	Стор.2, замість літери "г", літера "г" у словах "с какого времени"
У-17-а	Світло-сірий коленкор	Зам. № 214	Стор. 5, пункт 6, замість "или" надруковано "нли"
У-24	Яскраво-червоний коленкор	Зам. № 228	Стор. 10, у слові "удостоверение" замість літери "и" літера "п"

У другому розділі збірника зазначалося, що "серед підробних документів... зустрілось декілька примірників посвідчення особи, виданих у Московському військовому окрузі. Цей різновид підробки, - підкреслював автор, - виконаний німецькою розвідкою дуже ретельно, без істотних дефектів у літерах та словах. Основна відмінність від справжніх полягає в тому, що підробні бланки виготовлено не друкарським способом, а літографією. Для оперативних працівників, котрі не мають достатнього досвіду в галузі експертизи, встановлення в такому разі фіктивності може викликати значні труднощі. Даючи ряд допоміжних відмінних ознак підробки, при виявленні подібного посвідчення ми рекомендуємо, по-перше, ретельно дослідити всі документи того, хто перевіряється, і, по-друге, при можливості надсилати їх для остаточної експертизи у відділ "Б" НКДБ СРСР"¹⁷.

Основними ознаками фальшивок була незвичайна шорсткість обкладинки, шорсткість і матовість сторінок посвідчення, скріпки з нержавіючої сталі, формат, що дорівнював 5,9 x 7,6 см., на відміну від неусталеного формату оригіналів.

Аналогічним чином класифікувалися й описувалися підробки червоноармійських книжок, вимог на військові перевезення, паспортів, речових книжок командного складу, партійних і комсомольських квитків та ін. Наприклад, при остаточному висновку про справжність комсомольських квитків вимагалось враховувати такі відмінні ознаки:

1.Смугастість обкладинки квитка, яка виявлялася при розгляді у навскісному освітленні.

2. Груба нумерація квитків (товсті штрихи, цифри з плямами фарби)¹⁸. Мали місце в роботі відділу "Б" і "проколи". "Цілком таємно. Примірник № 1223, - інформувало у квітні 1944 р. його керівництво.

Поправка до збірника № 3 (до ст. 33 а) "Матеріалів з розпізнання підробних документів".

Внаслідок неправильної інформації, одержаної від друкарні видавництва "Боец РККА", у збірнику допущено помилку: червоармійська книжка з друкарським знаком "Типография издательства "Боец РККА". "Заказ № 3800" має не вигаданий номер, а справжній. Таким чином, для розпізнання фіктивних бланків, які виготовлені німецькою розвідкою і мають такий же номер замовлення, надалі слід керуватися новими відмінними ознаками, а саме: стор. 1, у слові "книжек" замість літери "е" - літера "с"; стор. 5, у словах "за что награжден" замість літери "г" - дві крапки; стор. 6, у слові "шинель" під літерою "ш" - крапка.

Висновки про фіктивність слід робити тільки у тих випадках, коли одночасно наявні всі три вказані відмінні ознаки.

У другому випадку визнано, що "на сторінці 31 випуску III в таблиці, в останній колонці, зазначено, що основною ознакою підробки червоноармійської книжки шифр У-10 є крапка між словами "по" та "Янскому". В дійсності ця крапка... розташована між словами "крови" та "по Янскому"¹⁹.

Восени 1944 р. було видано четвертий і останній в роки війни збірник. "Його поява, - зазначалося в традиційній передмові, - викликана необхідністю ознайомити оперативний склад органів НКДБ, НКВС і "Смершу" НКО з тими змінами, які відбулися в документальному забезпеченні агентури німецької розвідки"²⁰. Були вони відносно незначними і зводилися до підробки вже нових зразків посвідчень особи офіцерів; помічені випадки, коли у вилучених паспортах траплялися сліди знищення ознак підробки (це свідчило про те, що ворожа контррозвідка не дрімала). Виявили невелику кількість нових фальшивих зразків різних документів (розрахункових командирських книжок, червоноармійських книжок та ін.). "Всі інші документи, - вказувалося там же, - паспорти, членські квитки ВКП(б) і ВЛКСМ, різноманітні бланки розпоряджень про відрядження, довідки евакогоспіталів, продовольчі атестати і т.п. - залишалися, в основному, тими ж, що й використовувані німецькою розвідкою раніше (в 1942 - 1943 рр.).

Ще раз слід підкреслити: перевірку документів доцільніше проводити шляхом ретельного вивчення всіх основних документів, які посвідчують особу... Перевірка не одного, а кількох документів необхідна внаслідок того, що за останній час помічено випадки використання німецькою розвідкою деяких справжніх бланків..."²¹.

У період збройного протистояння війна історично ніколи не відзначалася лицарською мораллю. Для досягнення успіху воюючі сторони прагнули застосувати всі доступні в цьому випадку форми та методи боротьби. Нерідко на шляхах вирішення посталих проблем переважав не воєнний, а ідеологічний, класовий фактор. Такі моральні поняття, як повага, співчуття до противника тощо відходили на другий план. Особливо яскраво останнє проявилось в період Другої світової війни. Не був забутий і суто меркантильний інтерес, як, наприклад, у випадку з радянськими нагородами. Це "ремесло", як відомо, набуло розвитку насамперед у нацистській Німеччині. Крім орденів, медалей і документів, при необхідності її спецслужби підробляли дорожчінності, валюту і багато іншого.

Відомостей про кількість фальшивих нагород СРСР ми не маємо. Спираючись на опосередковані дані, можна стверджувати: за роки війни їх загальне число становило 20-25 тисяч. Тим самим нацисти заощадили кілька кілограмів платини, десятки кілограмів золота, сотні кілограмів срібла.

Іншою виглядала ситуація з фальсифікацією документів. У вітчизняній і зарубіжній історіографії не доводилося зустрічати спеціальних досліджень, присвячених даній проблемі. Певним винятком є праця "В поединке с абвером". Свого часу, судячи з усього, з архівними документами з розглядуваного питання ознайомився і В.О.Богомолів. Тема ця, безумовно, цікава не тільки для спеціалістів, але й широкого кола читачів.

Підробка гітлерівцями радянських документів почалася задовго до вторгнення. Ними забезпечувалися як лазутчики-одиначки, так і члени диверсійно-розвідувальних груп. Їх основним завданням було знищення зв'язків, командного складу Червоної армії, здійснення різних диверсій, поширення провокаційних чуток тощо. Діяльність однієї з них всебічно показана в романі В.Карпова "Війна".

У перший період нашествия, використовуючи ті чи інші фактори, ворог за допомогою агентурно-розвідувальної мережі та диверсантів зумів завдати відчутних втрат радянським військам. Однією зі складових успіху було надійне маскування.

Поліпшення воєнно-політичної обстановки, набутий досвід оперативної роботи дали можливість радянським контррозвідникам, незважаючи на посилення намагань противника нарощувати диверсійно-розвідувальні заходи, налагодити з часом досить ефективну протидію підступам спецслужб Німеччини та її сателітів, у тому числі й використанню підробних документів.

З кінця 1943 р. даний процес багато в чому перебував під контролем "СМЕРШу", НКДБ-НКВС та їх територіальних органів.

¹ Див.: *Черняк Е.Б.* Пять столетий тайной войны. - М., 1991. - С.7-8.

² *Ланге фон В.В.* Преступный мир.: Мои воспоминания об Одессе и Харькове. - Одесса, 1906. - С.1, 10.

³ Державний архів МВС України. - Ф.4, оп.1, спр. 106, арк. 10.

⁴ *Чайковський А.С.* Миттєвості історії. - К., 2000. - С.178-180.

⁵ *Белозеров Б.П.* Фронт без границ. 1941 - 1945 гг. - Спб., 2С01. - С.91.

⁶ За линией фронта// Сб. - Тула, 1968. - С.88-90.

⁷ Там само. - С.138.

⁸ Див.: *Тарас Д.* Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. - М., 2002. - С.81, 82, 85, 90.

⁹ Архів Управління МВС України в Дніпропетровській області. - Ф.13, оп.1, спр. 46, арк. 15.

¹⁰ Там само. - Арк. 18.

¹¹ Там само. - Ф.13, оп.1, спр. 48, арк. 17-18.

¹² Там само. - Арк. 20.

¹³ В поединке с абвером // Сб. - М., 1968. - С.88-90.

¹⁴ Архів Управління МВС України в Дніпропетровській області. - Ф.13, оп.1, спр. 50, арк. 31-32.

¹⁵ Там само. - Арк. 41-42.

¹⁶ Там само. - Арк. 50-52.

¹⁷ Там само. - Арк. 57.

¹⁸ Там само. - Арк. 60.

¹⁹ Там само. - Арк. 31, 59.

²⁰ Там само. - Ф.13, оп.1, спр. 51, арк. 21-22.

²¹ Там само. - Арк. 27.

Резюме

У повідомленні розкриваються маловідомі сторінки діяльності німецьких спецслужб у період 1941 - 1945 рр., аналізуються форми і методи роботи агентів та диверсійно-розвідувальних груп у радянському тилу і контрзаходи органів державної безпеки та внутрішніх справ Радянського Союзу, спрямовані на їх знешкодження.

In the report, the author reveals the little known pages of the German secret service activity in the 1941 - 1945 period and analyses the forms and methods of the agents and diversion-exploring groups functioning in the Soviet rear as well as the Soviet Union's secret service countermeasures that were directed on their disarming.